

Rakowski, Witold

Dynamika zmian w źródłach utrzymania ludności wiejskiej woj. warszawskiego w latach 1950-1966

Rocznik Mazowiecki 4, 41-64

1972

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WITOLD RAKOWSKI

DYNAMIKA ZMIAN W ŹRÓDŁACH UTRZYMANIA LUDNOŚCI WIEJSKIEJ WOJ. WARSZAWSKIEGO W LATACH 1950—1966

*The dynamics of changes in the sources of subsistence of the
rural population of Warsaw Voivodeship in the time from
1950 to 1966*

Wprowadzenie

Jednym ze wskaźników wyrażających przeobrażenia społeczno-gospodarcze w naszym kraju jest stałe zwiększanie się odsetka ludności utrzymującej się ze źródeł nierolniczych. Typową cechą miast jest właśnie wysoki udział, często przekraczający 90%, ludności nierolniczej. W związku z tym miasta wyłączamy z naszych rozważań, chociaż w woj. warszawskim jest ich jeszcze znaczna ilość, gdzie ludność rolnicza stanowi stały element miastotwórczy.

Rolnictwo, jako główne źródło utrzymania, charakterystyczne jest dla wsi. Niemniej jednak wraz z ogólnym rozwojem gospodarczym zacierają się różnice między osadnictwem wiejskim i miejskim. Dysproporcje te zanikają zwłaszcza w sposobie życia mieszkańców. Nie wdając się w bardziej szczegółową problematykę w tym zakresie, zaznaczamy, że w naszym ujęciu do wsi zaliczamy te punkty osadnicze, które nie mają formalnie praw miejskich ani osiedlowych. Przyjmując takie kryterium podziału w niniejszym artykule, chcę przedstawić nasilenie się zjawiska „urbanizacji zawodowej ludności wiejskiej”¹ na obszarze woj. warszawskiego i wykazać, że proces ten następuje szybciej niż urbani-

¹ Por. R. Turski, Między miastem a wsią — struktura społeczno-zawodowa chłopów-robotników w Polsce, Warszawa 1965. Autor ten ludność nierolniczą na wsi traktuje jako zjawisko urbanizacji zawodowej.

zacja w dosłownym tego słowa znaczeniu (odsetek ludności mieszkającej w miastach).

Zanim przejdziemy do omówienia urbanizacji zawodowej ludności wiejskiej, celowe jest przedstawienie urbanizacji w pełnym tego słowa znaczeniu. Istnieje bowiem silna współzależność między odsetkiem ludności miejskiej a ogólną urbanizacją wsi². Z załączonych rysunków widać, że najbardziej zurbanizowanymi powiatami sensu stricto są obszary leżące na obrzeżu Warszawy lub w bliskim sąsiedztwie. Na pozostałym terenie, poza powiatem plockim i siedleckim³, ludność miejska nigdzie nie przekracza $\frac{1}{3}$ ogółu ludności, a kilka powiatów ma znikomy procent ludności miejskiej. Z porównania rysunków widać, że największe zmiany w latach 1950—1966 w zakresie urbanizacji zaszły również w podregionie warszawskim⁴. Na tym terenie po roku 1950 wiele byłych wsi otrzymało prawa miejskie, wskutek czego ilość ludności miejskiej w niektórych powiatach znacznie się zwiększyła (Wołomin, Piaseczno, Otwock, Nowy Dwór Mazowiecki)⁵.

Ludność rolnicza i nierolnicza w 1966 r.

Według danych spisu ludności wiejskiej, przeprowadzonego 15 października 1966 r., z 1625,7 tys. osób zamieszkałych na wsi woj. war-

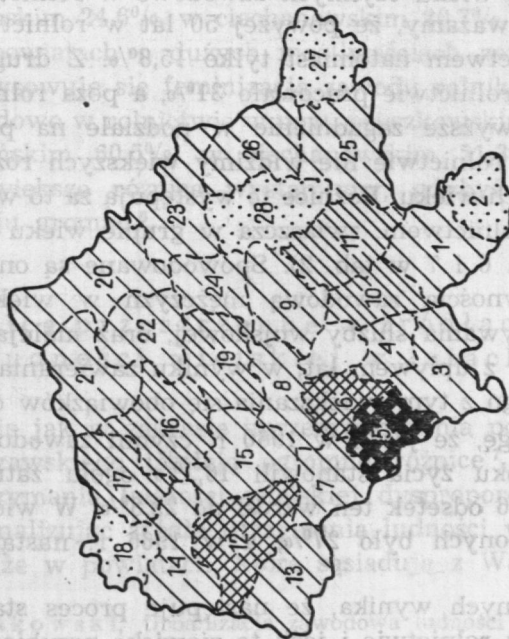
² A. Pawełczyńska, Dynamika przemian kulturowych na wsi, Warszawa 1966, s. 43 i dalsze.

³ Miasta stanowiące samodzielne powiaty miejskie traktują łącznie z całym powiatem, na terenie których się znajdują.

⁴ S. Berezowski, W. Rakowski, Rozwój małych miast województwa warszawskiego w opinii ich mieszkańców, „Zeszyty Naukowe SGPiS” 1966, nr 59; J. Lehr-Spławiński, Problemy rozwoju miast w woj. warszawskim, „Rocznik Mazowiecki” 1969, t. II, s. 65—100.

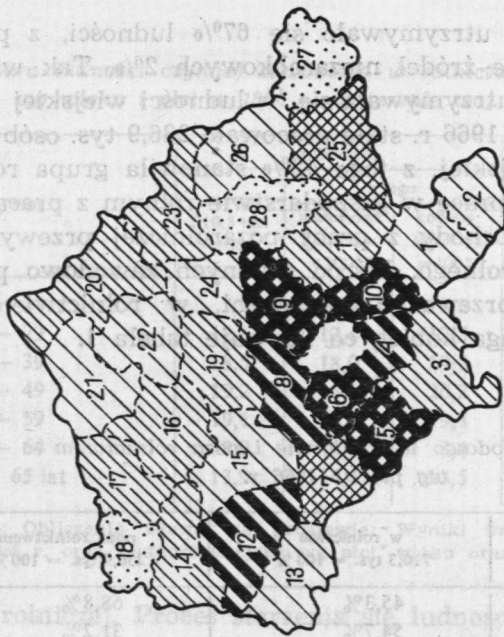
⁵ Ujmowanie problemu urbanizacji w każdorazowym podziale wieś—miasto ma pewne mankamenty. Wydaje się, że lepiej byłoby się opierać na podziale administracyjnym wieś—miasto z 1969 r., tzn. wsie, które zostały włączone do miast w latach 1950—1966 lub też otrzymały samodzielne prawa miejskie (osiedlowe), traktować tak, jak by były już miastami w 1950 r. (rok wyjściowy naszych rozważań). W takim ujęciu nie byłoby tak dużych przyrostów ludności miejskiej. Należy sobie przecież zdawać sprawę, że miasto nie powstaje w ciągu jednego dnia, ale proces ten trwa kilka czy kilkadziesiąt lat. Formalne nadanie praw miejskich jest tylko stwierdzeniem tego stanu, który istniał już dawniej. Dla uzasadnienia powyższego można podać, że Józefów otrzymał prawa osiedlowe w 1958 r., ale już w 1950 r. liczył 10 tys. mieszkańców; z tego ze źródeł nierolniczych utrzymywało się 95% ludności. Zielonka otrzymała prawa osiedlowe w 1956 r., w 1950 zaś liczyła 5,4 tys. mieszkańców itp. Tak więc z punktu widzenia statystycznego (liczba ludności), ekonomicznego (źródła utrzymania), urbanistycznego i fizjonomijnego miejscowości te w 1950 r. były tak samo „miejskie” jak i obecnie, tyle tylko, że w 1950 r. nie miały statusu miejskiego.

1950

1. Garwolin	6. Pruszków	11. Mińsk Maz.	16. Ciechanów
2. Ryki	7. Sochaczew	12. Płock	17. Mława
3. Brójec	8. Nowy Dwór Maz.	13. Gostynin	18. Żuromin
4. Piaseczno	9. Wotamin	14. Sierpc	19. Pułtusk
5. Grodzisk Maz.	10. Otwock	15. Płońsk	20. Ostrołęka

1966

	mniej niż 10%	26. Sokolów
	10-20	27. Łosice
	20-30	28. Węgrów
	30-40	
	40-50	
	więcej niż 50%	
21. Przasnysz
22. Maków Maz.
23. Ostrow Maz.
24. Wyszków
25. Siedlca

Odsetek ludności miejskiej w poszczególnych powiatach w 1950 i w 1966 r.

szawskiego z rolnictwa utrzymywało się 67% ludności, z pracy poza rolnictwem 31% oraz ze źródeł niezarobkowych 2%. Tak więc łącznie ze źródeł nierolniczych utrzymywała się $\frac{1}{3}$ ludności wiejskiej województwa. Poza rolnictwem w 1966 r. stale pracowało 236,9 tys. osób (w 1960 r. 162,1 tys.) ludności wiejskiej, z tego 42% stanowiła grupa robotników-chłopów, która łączyła pracę w gospodarstwie rolnym z pracą w innym zawodzie, przy czym dochody z pracy pozarolniczej przewyższały dochody z gospodarstwa rolnego. Wśród czynnych zawodowo poza rolnictwem zdecydowanie przeważali mężczyźni, w rolnictwie natomiast utrzymywała się przewaga kobiet, co ilustruje tabela 1.

Tabela 1

*Czynni zawodowo w rolnictwie i poza rolnictwem
wg płci w 1966 r.*

Płeć	w rolnictwie 710,3 tys. = 100%	poza rolnictwem 236,9 tys. = 100%
mężczyźni	45,3%	68,8%
kobiety	54,7%	31,2%

Opracowanie własne na podstawie: Ludność wiejska wg płci, wieku oraz źródeł utrzymania, Warszawa 1967, nr 1, s. 92 i nast.

Analizując strukturę wieku czynnych zawodowo w rolnictwie i poza rolnictwem (tab. 2) zauważamy, że powyżej 50 lat w rolnictwie pracowało 41,9%, poza rolnictwem natomiast tylko 15,8%. Z drugiej strony w wieku 20—39 lat w rolnictwie pracowało 31%, a poza rolnictwem aż 60,1%. Rozpatrując powyższe zagadnienie w podziale na płeć, wśród czynnych zawodowo w rolnictwie nie widzimy większych różnic w poszczególnych przedziałach wieku. Różnice te występują za to wśród czynnych zawodowo poza rolnictwem, zwłaszcza w grupie wieku 20—29 lat i 30—39 (patrz rubryka 6 i 7 w tab. 2). Spowodowane są one z jednej strony mniejszą aktywnością zawodową mężczyzn w wieku 20—29, głównie na skutek odbywania służby wojskowej, oraz malejącą aktywnością zawodową kobiet z upływem lat, w wyniku zawierania związków małżeńskich i związanego z tym zwiększania się obowiązków domowych.

Należy zwrócić uwagę, że jeżeli w 1960 r. czynni zawodowo w rolnictwie powyżej 60 roku życia stanowili 16,2% ogółu zatrudnionych w tym dziale, to w 1966 odsetek ten wzrósł do 22,8%. W wieku 20—34 lat w 1960 r. zatrudnionych było 27%, a w 1966 r. nastąpił spadek do 20,4%.

Z przytoczonych danych wynika, że następuje proces starzenia się ludności zatrudnionej w rolnictwie i jeśli to zjawisko przybierze jeszcze szersze rozmiary, grozi nam niebezpieczeństwo zahamowania rozwoju

Tabela 2¹

**Struktura ludności czynnej zawodowo w rolnictwie i poza rolnictwem
wg wieku i płci w 1966 r. na terenie woj. warszawskiego**

Wiek	rolnictwo			poza rolnictwem		
	razem 710,3 tys. =100%	z tego		razem 236,9 tys. =100%	z tego	
		mężczyźni 321,4 tys. =100%	kobiety 388,9 tys. =100%		mężczyźni 163,1 tys. =100%	kobiety 73,8 tys. =100%
do 19 lat	7,9	8,9	7,1	7,8	6,2	11,4
20 — 29	12,5	12,4	12,5	32,4	28,7	40,7
30 — 39	18,5	18,0	19,0	27,7	30,0	22,3
40 — 49	19,2	18,1	20,2	16,3	17,9	12,8
50 — 59	19,1	18,8	19,3	10,6	11,7	8,3
60 — 64	8,9	9,4	8,4	3,2	3,5	2,3
powyżej 65 lat	13,9	14,4	13,5	2,0	2,0	2,2

Zródło: Obliczenia własne na podstawie: Wyniki badania struktury ludności wsi z dnia 15 X 1966 r. oraz Ludność wiejska wg płci, wieku oraz źródeł utrzymania.

produkcji rolniczej. Proces starzenia się ludności rolniczej (bez robotników-chłopów) przybrał większe rozmiary w tych powiatach, gdzie istnieją większe możliwości zarobkowania poza rolnictwem. W pow. pruszkowskim np. w rolnictwie pracuje 26,1% mężczyzn powyżej 60 roku życia (w stosunku do ogółu czynnych zawodowo mężczyzn w rolnictwie), w wołomińskim 24,6%, w ciechanowskim 20,7%, w łosickim 23,0%. Ponadto w powiatach o dużych możliwościach zarobkowania poza rolnictwem zarysowuje się feminizacja zawodu rolnika. Tak np. wśród czynnych zawodowo w rolnictwie w pow. pruszkowskim pracuje 58,3% kobiet, w wołomińskim 60,5%, w ciechanowskim 51,3%, w łosickim 53,5%. O wiele większe różnice wystąpiłyby, gdybyśmy badali to zjawisko w przekroju gromad⁶.

**Różnice przestrzenne w źródłach utrzymania
ludności wiejskiej w latach 1950—1966**

Podobnie jak w zakresie uprzemysłowienia poszczególnych powiatów woj. warszawskiego istnieją ogromne różnice⁷, tak też w dziedzinie źródeł utrzymania ludności wiejskiej dysproporcje te są nie mniejsze (tab. 3). Analizując źródła utrzymania ludności wiejskiej w 1966 r. zauważamy, że w powiatach, które sąsiadują z Warszawą, ze źródeł nie-

⁶ W. Rakowski, Urbanizacja zawodowa ludności wiejskiej powiatu mińsko-mazowieckiego, „Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego” 1969, nr 3.

⁷ T. Lijewski, Województwo warszawskie, Warszawa 1968, s. 64.

Odsetek ludności nierolniczej w woj. warszawskim
w powiatów i podregionów w latach 1950—1966

Tabela 3

Lp.	Powiaty (podregiony)	1950 %	1960 %	1966 %	przyrost odsetka w latach			dynamika wzrostu 4:2
					1950—60	1960—66	1950—66	
					5	6	7	
1	2	3	4	5	6	7	8	
warszawski								
1	Garwolin	15,5	25,4	34,9	9,9	9,5	19,4	225,2
2	Ryki	13,6	19,6	26,9	6,0	7,3	13,3	197,8
3	Grójec	15,1	19,5	23,6	4,4	4,1	8,5	156,3
4	Piaseczno	48,8	55,4	68,3	6,6	12,9	19,5	140,0
5	Grodzisk Maz.	31,8	42,0	52,4	10,2	10,4	20,6	164,8
6	Pruszków	54,4	61,4	64,6	7,0	3,2	10,2	118,8
7	Sochaczew	25,2	33,6	42,4	8,4	8,8	17,2	168,2
8	Nowy Dwór Maz.	44,8	59,2	66,5	14,4	7,3	21,7	148,4
9	Wołomin	26,3	39,8	51,5	13,5	11,7	25,2	195,8
10	Otwock	26,4	42,8	52,1	16,4	9,3	25,7	197,3
11	Mińsk Maz.	18,4	30,2	40,0	11,8	9,8	21,6	217,4
Razem		29,1	39,0	47,6	9,8	8,6	18,5	163,3
płocki								
1	Płock	19,1	22,7	30,5	3,6	7,8	11,4	159,7
2	Gostynin	16,0	22,1	28,3	6,1	6,4	12,5	178,1
3	Sierpc	9,9	14,6	21,3	4,7	6,7	11,4	215,1
4	Płońsk	17,0	20,9	26,5	3,9	5,6	9,5	155,9
Razem		15,5	20,1	26,7	4,6	6,6	11,2	172,3
ciechanowski								
1	Ciechanów	17,6	23,1	27,1	5,5	4,0	9,5	154,0
2	Mława	18,1	23,8	29,0	5,7	5,2	10,9	160,2
3	Pułtusk	13,5	19,8	23,0	6,3	3,2	9,5	170,4
4	Zuromin	11,2	13,6	17,5	2,4	3,9	6,3	156,2
Razem		15,1	20,1	24,2	5,0	4,1	9,1	160,3
kurpiowski								
1	Ostrołęka	10,7	16,6	19,9	5,9	3,3	9,2	186,0
2	Przasnysz	11,0	16,2	18,4	5,2	2,2	7,4	167,3
3	Maków Maz.	14,7	17,3	19,3	2,6	2,0	4,6	131,3
4	Ostrów Maz.	14,4	18,6	23,6	4,2	5,0	9,2	163,9
5	Wyszków	15,5	20,5	30,1	5,0	9,6	14,6	194,2
Razem		13,3	17,8	22,3	4,5	4,5	9,0	167,7
podlaski								
1	Siedlce	10,3	15,9	20,7	5,6	4,8	10,4	201,0
2	Sokołów Podl.	7,4	11,0	13,1	3,6	2,1	5,7	177,0
3	Łosice	6,3	9,3	11,8	3,0	2,5	5,5	187,3
4	Węgrów	15,9	21,9	25,9	6,0	4,0	10,0	162,9
Razem		10,0	14,5	17,9	4,5	3,4	7,9	179,0
Razem województwo warszawskie		18,8	26,3	33,0	7,5	6,7	14,2	175,5

Zródło: Dla roku 1950 i 1960 „Rocznik Demograficzny” 1945—1966, 1966 s. 80; dla 1966 r. „Sołectwa i sołtysy” 1968, s. 119.

rolniczych utrzymuje się więcej niż 50% ludności wiejskiej. Następne miejsca zajmują tereny mające stosunkowo dobre połączenia komunikacyjne ze stolicą kraju, przy jednoczesnym znacznym uprzemysłowieniu (Sechaczew, Grodzisk Mazowiecki, Mińsk Mazowiecki, Garwolin, Wyszaków), lub też te, które są w zasięgu ośrodków uprzemysławianych (Ryki — wpływ Puław, Płock, Gostynin — wpływ Płocka). W pozostałych powiatach, gdzie ze źródeł nierolniczych utrzymuje się od kilku do 30% ludności wiejskiej, poza oddziaływaniem ośrodka powiatowego na zaplecze wiejskie wpływ mają też osiedla nie mające praw miejskich, ale odznaczające się wysokim odsetkiem ludności nierolniczej. W wypadku Mławy będzie to Iłowo, Płońsk — Nowe Miasto, Makowa Maz. — Krasiniec, Ostrowi Mazowieckiej — Małkinia, Sokołowa Podlaskiego — Kosów, Łosic — Sarnaki itd. Ogólnie najslabiej zjawisko pracy pozarolniczej ludności wiejskiej występuje w podregionie podlaskim, zwłaszcza w powiatach łosickim i sokołowskim.

W latach 1950—1966 zaszły poważne różnice w stopniu zurbanizowania zawodowej ludności wiejskiej woj. warszawskiego. Na obszarze całego województwa ludność utrzymująca się ze źródeł nierolniczych w okresie rozpatrywanych 16 lat wzrosła o 75,7% (z 18,8 do 33,0%). W 1950 r. najwięcej ludności nierolniczej było w pow. pruszkowski. W 1966 r. wyprzedziły go powiaty piaseczyński i nowodworski, w których odsetek ludności utrzymującej się ze źródeł nierolniczych przekroczył 66%.

W latach 1950—1960 i w latach 1960—1966 najwyższy przyrost ludności nierolniczej, mierzony w odsetkach, wystąpił w podregionie warszawskim. W pozostałych podregionach przyrost ten był prawie dwukrotnie niższy. Należy jednakże nadmienić, że w okresie ostatnich 6 lat tempo przyrostu ludności nierolniczej w podregionie warszawskim (w stosunku do poprzedniego okresu) było nieco mniejsze niż w podregionach płockim i kurpiowskim.

Natomiast analizując dynamikę przyrostu ludności nierolniczej w latach 1950—1966, możemy stwierdzić, że jest ona mniej więcej jednakowa we wszystkich podregionach. Gdybyśmy rozpatrywali przyrost ludności nierolniczej nie z punktu dynamiki, lecz z przeciętnego wzrostu odsetka w ciągu roku, to w poszczególnych podregionach i okresach przyrost ten zarówno w całym województwie, jak i w poszczególnych podregionach był szybszy w ciągu ostatnich 6 lat niż w ciągu 10 lat poprzednich, co ilustruje tabela 4 na s. 48.

Z rozpatrywanych powiatów najwyższy przyrost w latach 1950—1966 zauważamy na obszarach położonych blisko Warszawy, a więc w pow. otwockim, wołomińskim, nowodworskim i piaseczyńskim, a także grodziskim, mińskim i garwolińskim. W podregionie warszawskim najniższy

Tabela 4

Przeciętny roczny przyrost odsetka ludności nierolniczej wg podregionów

Podregion	przeciętny roczny przyrost % ludności nierolniczej w latach	
	1950—1960	1960—1966
warszawski	0,99	1,43
płocki	0,46	1,10
ciechanowski	0,50	0,68
kurpiowski	0,45	0,75
podlaski	0,45	0,56
woj. warszawskie (średnio)	0,75	1,11

przyrost ludności nierolniczej, mierzony w procentach, nastąpił w pow. grójeckim, który dotychczas ma niezbyt dobre połączenie ze stolicą, jest stosunkowo słabo uprzemysłowiony, ale występuje tu intensywny typ rolnictwa, przynoszący ludności wiejskiej znaczne dochody. W pow. pruszkowskim również notujemy nieznaczny przyrost ludności utrzymującej się ze źródeł nierolniczych. Wydaje się, że tak w tym powiecie, jak i w wielu innych sąsiadujących z Warszawą przyrost ludności nierolniczej opiera się głównie na imigracji. Ponieważ w miastach istnieje zakaz meldowania, ludność napływowa osiedla się na obszarach podmiejskich. W powiatach tych — z wyjątkiem wsi położonych skrajnie w stosunku do ciągów komunikacyjnych i miejsc zatrudnienia — przy obecnym poziomie wyposażenia rolnictwa w środki trwałe rezerwy siły roboczej na wsi są już wyczerpane.

Przeciwnieństwem podregionu warszawskiego jest Podlasie, gdzie w ciągu 16 lat zaszły tylko niewielkie zmiany w źródłach utrzymania ludności wiejskiej. Co prawda, dynamika zmian jest wyraźna, szczególnie w pow. siedleckim, ale przy niskim stopniu zurbanizowania w 1950 r. i małym przyroście ludności nierolniczej w latach 1950—1966 w podregionie tym odsetek ludności nierolniczej wynosił w 1966 r. 17,9, czyli utrzymywał się na poziomie przeciętnego wskaźnika dla woj. warszawskiego z 1950 r. Natomiast na skutek budowy nowych zakładów przemysłowych w Ostrołęce, Wyszkanie i Płocku osiągnięto wyraźny postęp w zakresie urbanizacji zawodowej ludności wiejskiej.

Analiza źródeł utrzymania ludności wiejskiej według powiatów upraszcza nieco zagadnienie, ponieważ na obszarze danego powiatu leżą wsie o zróżnicowanym odsetku ludności nierolniczej, w zależności od położenia wsi względem ośrodków zatrudnienia i możliwości komunikacyjnych. W naszej analizie zajmiemy się tylko zmianami, jakie zaszły w źródłach utrzymania ludności wiejskiej w poszczególnych wsiach w podziale na powiaty i podregiony. Dane te przedstawia tabela 5. W tabeli tej

zgrupowano wsie według podziału administracyjnego z 1969 r. zarówno w sensie terytorialnym, jak i z uwzględnieniem podziału wieś—miasto. Tak więc wsie, które zostały przyłączone do miast nawet po 1960 r., nasza analiza nie obejmuje. Wobec tego są to dane porównywalne zarówno w czasie, jak i w przestrzeni.

Z przedstawionych liczb widać, że w powiatach sąsiadujących z Warszawą niknie grupa wsi o odsetku ludności nierolniczej, który wynosi mniej niż 15%, coraz więcej natomiast jest wsi o odsetku ludności utrzymującej się ze źródeł nierolniczych, przekraczającym 50%. Takie zjawisko można oczywiście zaobserwować na terenie całego województwa, ale jego nasilenie jest większe wokół stolicy i ośrodków miejskich oraz wzdłuż ciągów komunikacyjnych. Poza podregionem warszawskim w pozostałych następują przesunięcia głównie w dolnych przedziałach (z 5 do 15 lub 25%). Minimalne zmiany zachodzą w przedziałach górnych.

Przeanalizujemy sytuację w wybranych powiatach w kolejności podanej w tabeli 5 na s. 50.

Garwolin

1) Następuje tu zanikanie wsi o odsetku ludności nierolniczej, wynoszącym mniej niż 5% (z 99 wsi w 1950 r. do 14 wsi w 1966 r.).

2) Zwraca uwagę przeszło dwukrotnie większa ilość wsi, w których odsetek ludności nierolniczej wynosi 16—25%.

3) Trzykrotnie zwiększyła się ilość wsi o odsetku ludności nierolniczej w granicach 26—35 i 36—50%.

4) Ilość wsi o przeważających źródłach utrzymania ludności z pracy poza rolnictwem zwiększyła się z 6 do 28.

Ryki. Zaszły tam podobne zmiany jak w pow. garwolińskim, ale z mniejszym nasileniem, ponieważ obszar ten pozostaje pod wpływem działania tylko jednego większego ośrodka przemysłowego (Puław), gdy tymczasem część terenu pow. garwolińskiego, która ma dobre połączenia komunikacyjne z Warszawą, pozostaje pod silnym jej wpływem, część południową natomiast aktywizują również Puławy. Dlatego też w pow. ryckim istnieje jeszcze $\frac{1}{5}$ wsi, w których odsetek ludności nierolniczej nie przekracza 5% (w 1950 r. takich wsi było więcej niż 50%), zwiększa się nieco ilość wsi o odsetku ludności nierolniczej 5—15% (w pow. garwolińskim następował spadek). W okresie 16 lat nastąpiło w pow. ryckim podwojenie się wsi o odsetku ludności nierolniczej 16—25% i ilość wsi, w których odsetek ludności nierolniczej wynosił od 26 do 50%.

Zarówno w pow. ryckim, jak i w garwolińskim w ciągu ostatnich 6 lat widać szybkie tempo urbanizacji zawodowej ludności wiejskiej, o czym świadczy fakt, że w 1960 r. było zaledwie 29 wsi, w których

Tabela 5

Ilość wsi o odpowiednim procencie ludności nierolniczej
wg powiatów i podregionów w roku 1950, 1960 i 1966

Lp.	Powiat	rok	zjawisko nie występuje	do 5	5—15	15—25	25—35	35—50	50—65	65—75	75—85	powy- żej 85%	razem wsi
				4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Garwolin	1950	24	75	76	18	12	9	1	2	1	2	220
		1960	7	66	58	39	21	14	9	1	3	2	220
		1966	—	14	61	49	36	32	18	5	2	3	220
2	Ryki	1950	19	49	32	13	5	3	2	2	1	—	126
		1960	6	44	34	18	7	8	6	2	—	1	126
		1966	3	18	38	25	18	15	5	3	—	1	126
3	Grójec	1950	43	93	144	46	22	14	5	2	—	—	369
		1960	36	81	124	61	29	23	14	—	1	—	369
		1966	13	76	110	64	44	38	13	8	3	—	369
4	Grodzisk Maz.	1950	10	29	70	23	19	32	14	5	1	2	205
		1960	2	15	38	45	29	30	32	16	5	3	205
		1966	1	7	13	27	33	46	37	28	9	4	205
5	Mińsk Maz.	1950	36	91	90	31	14	11	10	5	3	—	291
		1960	15	53	78	44	30	34	20	9	5	3	291
		1966	8	26	52	50	32	47	45	16	9	6	291
6	Nowy Dwór Maz.	1950	8	20	43	23	24	22	14	5	6	9	174
		1960	4	5	18	28	31	25	28	13	11	11	174
		1966	3	4	10	17	30	40	28	12	15	15	174
7	Otwock	1950	3	31	37	18	11	13	6	2	4	2	127
		1960	5	9	21	17	19	23	13	8	9	3	127
		1966	3	4	15	9	18	26	25	14	7	6	127
8	Piaseczno	1950	—	4	28	38	28	30	13	8	3	9	161
		1960	2	3	10	21	31	33	28	14	7	12	161
		1966	—	1	7	7	17	35	41	22	15	16	161
9	Pruszków	1950	2	4	23	29	17	28	15	12	8	8	146
		1960	—	4	11	19	23	30	23	13	11	12	146
		1966	—	2	7	25	16	26	31	17	8	14	146
10	Sochaczew	1950	22	61	77	38	18	19	8	2	3	2	250
		1960	9	43	53	47	28	36	19	6	7	2	250
		1966	5	11	55	32	40	50	36	12	5	4	250
11	Wołomin	1950	11	55	67	29	7	20	12	4	3	2	210
		1960	5	28	49	33	27	30	16	12	8	2	210
		1966	—	7	34	34	21	40	42	13	9	10	210
Razem podregion warszawski	1950	178	512	687	306	177	201	100	49	332	36	2 279	
	1960	91	351	494	372	275	286	198	94	67	51	2 279	
	1966	36	170	402	339	305	395	321	150	82	79	2 279	
1. Płock	1950	21	97	111	50	20	14	6	3	2	1	325	
	1960	17	75	130	54	25	7	11	3	2	1	325	
	1966	2	17	116	96	41	34	11	5	2	1	325	

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
2	Gostynin	1950	15	72	83	34	22	9	6	—	1	1	243
		1960	6	49	77	45	29	20	12	3	1	1	243
		1966	3	20	69	57	26	37	20	7	3	1	243
3	Płońsk	1950	29	102	124	43	16	9	2	4	—	1	330
		1960	23	78	114	61	32	11	6	3	1	1	330
		1966	3	29	124	88	44	31	5	3	2	1	330
4	Sierpc	1950	38	96	88	28	13	6	2	—	—	—	271
		1960	19	87	90	40	19	13	2	1	—	—	271
		1966	4	36	102	74	28	21	5	1	—	—	271
Razem podregion płocki	1950	103	367	406	155	71	38	16	7	3	3	1 169	
	1960	65	289	411	200	105	51	31	10	4	3	1 169	
	1966	12	102	411	315	139	123	41	16	7	3	1 169	
1	Ciechanów	1950	21	75	106	44	22	9	5	6	3	1	292
		1960	25	71	92	46	29	13	7	1	8	—	292
		1966	20	65	79	46	35	27	11	3	4	2	292
2	Mława	1950	18	55	59	22	11	8	3	1	1	—	178
		1960	10	50	63	17	17	12	3	2	4	—	178
		1966	13	17	66	34	24	15	5	3	—	1	178
3	Pultusk	1950	30	75	87	28	20	5	2	2	1	1	251
		1960	18	56	98	36	23	13	2	1	3	1	251
		1966	14	40	76	66	29	19	1	2	2	2	251
4	Żuromin	1950	24	51	38	5	6	—	1	—	—	—	125
		1960	16	50	43	10	7	2	2	—	—	—	125
		1966	6	38	49	22	6	3	1	—	—	—	125
Razem podregion ciechanowski	1950	93	256	290	99	59	22	11	9	5	2	846	
	1960	69	227	296	109	71	40	14	4	15	1	846	
	1966	53	160	270	168	94	64	18	8	6	5	846	
1	Ostrołęka	1950	40	104	61	19	3	4	1	2	1	—	235
		1960	22	85	73	23	13	11	3	2	2	1	235
		1966	14	69	73	27	22	16	8	2	3	1	235
2	Przasnysz	1950	36	69	59	26	9	5	—	—	—	—	204
		1960	21	67	65	25	15	10	1	—	—	—	204
		1966	4	56	84	39	7	11	3	—	—	—	204
3	Ostrów Maz.	1950	71	80	54	16	11	6	1	1	2	1	243
		1960	50	67	71	20	12	12	4	4	2	1	243
		1966	28	52	73	37	16	21	10	2	2	2	243
4	Wyszaków	1950	31	40	37	13	9	5	1	1	—	—	137
		1960	13	33	52	10	13	10	4	—	2	—	137
		1966	—	16	45	32	8	16	15	4	1	—	137
5	Maków Maz.	1950	34	90	67	21	7	5	2	1	2	—	229
		1960	31	66	81	25	9	10	4	1	2	—	229
		1966	27	60	87	25	11	13	3	1	2	—	229
Razem podregion kurpiowski	1950	212	283	278	95	39	25	5	5	5	1	1 048	
	1960	137	318	342	103	62	53	16	7	8	2	1 048	
	1966	73	253	362	160	64	77	39	9	8	3	1 048	

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1 Łosice	1950	50	82	29	6	2	2	1	—	—	—	—	172
	1960	34	72	45	13	4	3	—	1	—	—	—	172
	1966	11	80	52	17	8	2	1	1	—	—	—	172
2 Siedlce	1950	69	106	65	21	12	9	1	1	—	—	—	284
	1960	38	87	71	44	17	20	6	1	—	—	—	284
	1966	26	76	69	38	24	32	15	3	1	—	—	284
3 Sokołów	1950	55	110	44	14	7	2	3	—	—	—	—	235
	1960	39	110	53	18	8	5	1	1	—	—	—	235
	1966	21	94	79	19	11	7	3	—	1	—	—	235
4 Węgrów	1950	34	90	63	11	9	10	4	1	—	1	—	223
	1960	33	89	43	25	11	10	5	5	1	1	—	223
	1966	22	66	60	26	23	9	11	3	2	1	—	223
Razem podregion podlaski	1950	208	388	201	52	30	23	9	2	—	1	—	914
	1960	144	358	212	100	40	38	12	8	1	1	—	914
	1966	80	316	260	100	66	50	30	7	4	1	—	914
O g ó ł e m województwo	1950	794	1906	1862	707	376	309	141	72	46	43	—	6 256
	1960	506	1543	1755	884	553	468	271	123	95	58	—	6 256
	1966	254	1001	1705	1082	668	709	449	190	107	91	—	6 256

Obliczenia własne na podstawie materiałów GUS (dla roku 1950 — archiwum GUS; 1960 — biuro spisów) i WUS (1966 — ankieta sołectw).

ludność nierolnicza wynosiła więcej niż 35% (w 1950 r. — 15), w 1966 r. zaś było już 60 takich wsi. Należy przypuszczać, że na szybki proces urbanizacji zawodowej ludności wiejskiej w tych powiatach miały wpływ następujące okoliczności:

1) wyczerpywanie się zasobów siły roboczej w okolicach Warszawy i rekrutacja jej z coraz dalszych terenów,

2) powstanie ośrodka przemysłowego w Puławach i związane z tym zwiększenie się ilości dojazdów do pracy,

3) stopniowe zwiększanie się możliwości zatrudnienia w usługach na terenie powiatu, przy jednoczesnym niewielkim rozwoju przemysłowości powiatów,

4) podejmowanie pracy przez roczniki młode, pochodzące z tzw. powojennego wyżu demograficznego. Młodzież ta, w znacznej mierze mająca wykształcenie zawodowe, podejmowała pracę poza gospodarstwem rolnym chętniej i łatwiej niż ludność starsza.

Grójec. Spośród powiatów podregionu warszawskiego, tutaj zażyły najmniejsze zmiany w zakresie urbanizacji zawodowej ludności wiejskiej. Przeprowadzając jednak bardziej szczegółową analizę i tu możemy zaobserwować przesunięcia wsi z dolnych przedziałów do średnich i górnych. Wsi o odsetku ludności nierolniczej, wynoszącym mniej niż 15%, w 1950 r. było aż 280 (na 369 ogółem), w 1960 r. — 241, nato-

miast w 1966 r. — 199. Ilość wsi o ludności nierolniczej 25—50% w kolejnych latach przedstawiała się następująco: 36, 52, 82, ilość zaś wsi, w których ludność nierolnicza wynosiła więcej niż 50%, zwiększyła się z 7 w 1950 r. do 15 w 1960 r. i 24 w 1966 r. Z powyższych danych wynika też, że tempo przeobrażeń było szybsze po roku 1960 niż w latach 1950—1960.

Grodzisk Mazowiecki. Obserwujemy tam raptowny spadek ilości wsi, w których ludność nierolnicza wynosiła mniej niż 15% (ze 109 w 1950 r. do 55 w 1960 r. i 21 w 1966 r.), oraz prawie czterokrotne zwiększenie się ilości wsi o ludności nierolniczej, wynoszącej więcej niż 50% (z 22 do 78 wsi). Dynamika zmian w latach 1950—1960 i 1960—1966 w całym powiecie była mniej więcej jednakowa.

Mińsk Mazowiecki. W chwili obecnej istnieje jeszcze znaczna liczba wsi o minimalnym stopniu zurbanizowania zawodowego ludności. Niemniej jednak w stosunku do 1950 r. widać wyraźne przesunięcia. W roku wyjściowym było 215 wsi (na 291), w których ludność nierolnicza nie przekraczała 15%; w 1960 r. ilość takich wsi zmalała do 146 i w 1966 r. do 86. Jednocześnie ilość wsi o ludności nierolniczej od 25 do 50% zwiększyła się przeszło trzykrotnie (z 25 do 79), a powyżej 50% — przeszło czterokrotnie (z 18 do 76).

Nowy Dwór Mazowiecki. Proces urbanizacji wsi jest tu bardziej zaawansowany niż w pow. mińskomazowieckim, o czym może świadczyć fakt, że maleje ilość wsi o odsetku ludności nierolniczej 15—25% oraz radykalnie zmniejsza się ilość wsi o ludności nierolniczej wynoszącym mniej niż 15%. Ponadto ilość wsi o odsetku ludności nierolniczej przekraczającym 50% wynosiła 42% ogółu wsi w powiecie.

Otwock. Można odnotować tu podobne zmiany jak w pow. nowodworskim z tym, że relatywnie jest tu więcej wsi o ludności nierolniczej o mniejszym odsetku niż 25.

Piaseczno. Obecnie w powiecie tym do rzadkości należą wsie, w których ludność nierolnicza wynosi poniżej 25%, a jeszcze w 1950 r. ilość takich wsi wynosiła prawie połowę. O daleko posuniętej urbanizacji pow. piaseczyńskiego świadczy dalsze zmniejszanie się ilości wsi, w których ludność nierolnicza wynosi od 25 do 35%, oraz duża liczba wsi o ludności nierolniczej przekraczającej 50% (z 33 wsi w 1950 r. do 61 wsi w 1960 r. i 94 wsi w 1966 r. na ogólną ilość 161). Tak więc w powiecie tym jest więcej wsi o ludności nierolniczej niż rolniczej, co jest typowe dla obszarów wielkomiejskich o dobrze rozwiniętej strefie podmiejskiej.

Pruszków. Ze względu na sąsiedztwo z Warszawą i silne uprzemysłowienie można zaobserwować podobne tendencje w urbanizacji wsi jak w pow. piaseczyńskim, z tym jednak, że w 1950 r. proces ten był

bardziej zaawansowany w pow. pruszkowskim. Obecnie jednak widać, że powiat ten osiągnął już pewien pułap urbanizacji, nie spada bowiem dalej liczba ludności rolniczej.

Sochaczew. Więcej niż o połowę zmalała liczba wsi, w których odsetek ludności nierolniczej wynosił mniej niż 15%, przeszło dwukrotnie natomiast zwiększyła się liczba wsi o odsetku ludności nierolniczej wynoszącym 25—50% oraz prawie czterokrotnie ilość wsi, w których ze źródeł nierolniczych utrzymuje się więcej niż połowa ludności.

Wołomin. Charakteryzuje się szybką dynamiką zmian, o czym może świadczyć prawie czterokrotne zwiększenie się ilości wsi, w których ludność nierolnicza przekracza 50% (z 21 wsi w 1950 r. do 74 w 1966 r. na 210 wsi ogółem).

Płock. Możemy zauważyć zmiany we wsiach o najniższym odsetku ludności rolniczej oraz widać wyraźne przesunięcia we wsiach, gdzie ludność nierolnicza wynosiła więcej niż 15%. W tym również zwiększyła się ilość wsi, w których ludność utrzymująca się ze źródeł nierolniczych wynosiła więcej niż 50% (z 12 w 1950 r. do 17 w 1960 r. i 19 wsi w 1966 r.).

Gostynin. Uwidaczniają się tam podobne tendencje zmian jak w pow. płockim. Większą dynamikę zmian łatwiej można zauważyć po roku 1960 we wsiach o liczbie ludności nierolniczej przekraczającej 50% (wzrost z 8 w 1950 r. do 17 w 1960 r. i 31 w 1966 r.). W pozostałych powiatach — z wyjątkiem wyszkowskiego, ostrołęckiego i siedleckiego — zmiany te nie są tak wyraźne, wobec czego pozostawiamy je bez przeprowadzenia szczegółowej analizy, której łatwo można dokonać na podstawie danych zawartych w tabeli 5.

Ogólnie więc w całym województwie procent wsi, w których odsetek ludności nierolniczej wynosił mniej niż 5%, zmalał z 43,2 do 20,1 (tab. 6). W przedziale środkowym, tj. 25—50% ludności nierolniczej, ilość wsi zwiększyła się odpowiednio z 10,9% do 22%. Natomiast ilość wsi, w których udział ludności utrzymującej się ze źródeł nierolniczych wynosił więcej niż 50%, zwiększyła się z 4,8 do 13,3%. Należy jednak zdążyć sobie sprawę z tego, że wieś jest w pewnej mierze pojęciem abstrakcyjnym, zwłaszcza jeśli nie posługujemy się nazwami z oznaczeniem liczby mieszkańców. Wiadomo, że są wsie liczące 1500 mieszkańców oraz wsie, w których liczba mieszkańców spada poniżej 50 osób. Dlatego też posługiwanie się liczbą wsi o takim to a takim odsetku ludności nierolniczej ma pewne mankamenty. Niemniej jednak istnieje pewna współzależność⁸ między wielkością wsi a odsetkiem ludności utrzymującej się ze źródeł nierolniczych. Im wieś jest większa, tym wyższy jest procent ludności

⁸ S. Gola chowski, Urbanizacja wsi województwa opolskiego, w: Studia nad miastami i wsiami śląskimi, Wrocław—Opole 1969, s. 185.

nierolniczej (większa koncentracja usług, lepsza komunikacja, a więc większe potencjalne możliwości zatrudnienia ludności). Tak np. w pow. pruszkowskim w 1966 r. przeciętna liczba mieszkańców wsi, gdzie odsetek ludności nierolniczej nie przekraczał 15%, wynosiła 180 osób, przeciętna zaś liczba mieszkańców wsi o odsetku ludności nierolniczej przekraczającym 65% wynosiła 876 osób. W pow. siedleckim odpowiednie liczby wynoszą 213 i 477 mieszkańców, a w pow. nowodworskim 81 i 764 mieszkańców.

Tabela 6

Procent wsi w woj. warszawskim w latach 1950, 1960 i 1966, w których odsetek ludności nierolniczej wynosił

% ludności nierolniczej	% wsi w latach		
	1950	1960	1966
Województwo ogółem,	100,0	100,0	100,0
z tego wsie o ludności nierolniczej:			
ludność nierolnicza nie występuje			
do 5	12,7	8,1	4,1
5 — 15	30,5	24,7	16,0
15 — 25	29,8	28,0	27,3
25 — 35	11,3	14,1	17,3
35 — 50	6,0	8,8	10,7
50 — 65	4,9	7,5	11,3
65 — 75	2,3	4,3	7,2
75 — 85	1,2	2,0	3,0
powyżej 85	0,7	1,5	1,7
	0,6	1,0	1,4

Źródło: jak w tabeli 5.

Potwierdzeniem powyższych liczb są też dane zawarte w tabeli 7. Zjawisko to było znamienne zarówno w 1950 r., jak i w 1966. Równocześnie jednak dynamika przyrostu ludności nierolniczej w tym okresie w pow. pruszkowskim była wyższa w osiedlach wiejskich większych, a w pow. otwockim odwrotnie. Powodem tego był inny poziom wyjściowy zurbanizowania zawodowego ludności wiejskiej w tych powiatach, zwłaszcza we wsiach liczących mniej niż 1000 mieszkańców. Tak np. w 1950 r. we wsiach pow. pruszkowskiego o liczbie ludności od 501 do 1000 ze źródeł nierolniczych utrzymywała się już więcej niż połowa mieszkańców, tymczasem w pow. otwockim nieco więcej niż $\frac{1}{4}$ (różnica prawie 30 punktów). Natomiast już w 1966 r. różnice te między poszczególnymi kategoriami wsi były niewielkie, a nawet najmniejsze wsie pow. otwockiego są obecnie bardziej zurbanizowane niż pruszkowskiego (por. wiersz 5 w tab. 7). Podobne zjawisko występuje w pow. siedleckim, mimo że obszar ten ma inną strukturę gospodarczą niż dwa poprzednie powiaty.

Tabela 7

Charakterystyka wsi 3 powiatów wg liczby mieszkańców
w 1950 i 1966 r.

Lp.	Wyszczególnienie	Wielkość wsi							
		powyżej 1000 osób		501—1000		201—500		mniej niż 201	
		1950	1966	1950	1966	1950	1966	1950	1966
1	Ilość wsi	13	13	24	24	60	60	49	49
2	ludność ogółem	12 931	21 687	11 070	16 770	15 364	19 039	5 661	6 345
3	ludność nierolnicza	10 177	18 932	6 324	11 107	6 019	9 435	1 219	2 068
4	przeciętna wielkość wsi	995	1 668	461	699	256	317	115	129
5	% ludności nierolniczej	78,7	87,3	57,1	66,2	39,2	49,6	21,5	32,6
6	% ludności nierolniczej, jaką koncentrują poszczególne wsie (powiat ogółem = 100%)	42,9	45,6	26,6	26,7	25,4	22,7	5,1	5,0
7	przyrost ludności ogółem w latach 1950—1966 ^a	*	167,7	*	151,5	*	123,9	*	112,1
8	przyrost ludności nierolniczej ^a	*	186,0	*	175,6	*	156,8	*	169,6

a) Pruszków

		b) Otwock					
1	Ilość wsi	4	4	16	16	69	38
2	ludność ogółem	3 455	5 973	7 688	10 096	19 003	4 146
3	ludność nierolnicza	2 254	5 047	2 145	5 419	3 247	508
4	przeciętna wielkość wsi	864	1 493	480	631	275	109
5	% ludności nierolniczej	65,2	84,5	27,9	53,7	17,1	12,3
6	% ludności nierolniczej, jaką koncentrują poszczególne wsie (powiat ogółem = 100%)	27,7	22,5	26,3	24,2	39,8	6,2
7	przyrost ludności ogółem w latach 1950—1966 ^a	*	172,9	*	131,3	*	*
8	przyrost ludności nierolniczej ^a	*	223,9	*	252,6	*	*
		c) Siedlce					
1	Ilość wsi	2	2	26	26	114	142
2	ludność ogółem	2 192	2 564	14 581	15 956	34 484	18 204
3	ludność nierolnicza	818	1 172	2 014	4 636	2 897	1 033
4	przeciętna wielkość wsi	1 096	1 282	561	614	302	128
5	% ludności nierolniczej	37,3	45,7	13,8	29,0	8,4	5,7
6	% ludności nierolniczej, jaką koncentrują poszczególne wsie (powiat ogółem = 100%)	12,1	7,8	29,8	31,0	42,8	15,3
7	przyrost ludności ogółem w latach 1950—1966 ^a	*	117,0	*	109,4	*	*
8	przyrost ludności nierolniczej ^a	*	143,2	*	230,2	*	*
69		46,0					12,3
69		45,7					6,2
117,2							*
315,3							*
114							142
35 321							18 204
6 462							1 033
310							128
18,3							5,7
43,1							15,3
102,4							*
223,0							*
18,1							18,1
99,6							99,6
262,9							262,9

Zródło: jak w tabeli 5.
^a Rok 1950 = 100%.

Liczba ludności nierolniczej, analogicznie jak w pow. otwockim, zwiększa się tu na razie szybciej we wsiach mniejszych. Wynikałoby z tego, że koncentracja ludności nierolniczej w osiedlach wiejskich większych następuje dopiero wtedy, gdy istnieje wyższy stopień zurbanizowania zawodowego ludności wiejskiej powiatu. Nie wgłębiając się bardziej w tę problematykę⁹, możemy przypuszczać, że występuje tu analogiczne zjawisko koncentracji, jak w osadnictwie miejskim. Zresztą widać to wyraźnie, gdy się analizuje dynamikę przyrostu ludności w poszczególnych kategoriach wsi (wiersz 7 w tab. 7).

Niwelowanie czy pogłębianie różnic

Dla planistów i osób interesujących się zmianami strukturalnymi jest rzeczą interesującą, czy w okresie lat 1950—1966 następowało niwelowanie różnic w zakresie źródeł utrzymania ludności wiejskiej, czy też ich pogłębianie się. Sprawa jest o tyle ważna, że problem ten wiąże się bezpośrednio z warunkami bytu ludności wiejskiej. Nie ulega bowiem wątpliwości, że praca pozarolnicza wpływa korzystnie na zamożność wsi, zwłaszcza na obszarach o rozdrobnionej gospodarce rolnej i o słabych glebach. Wobec tego przypatrzymy się 5 powiatom w 1950 r., które znajdowały się w czołówce, oraz 5 tym, które zajmowały końcowe miejsca w zurbanizowaniu zawodowym ludności wiejskiej, i prześledzimy zmiany, jakie dokonały się w tych powiatach w okresie 16 lat. Z wyliczeń wynika, że w 1950 r. różnica wynosiła średnio 32 punkty, w 1960 r. — 40 i w 1966 — 53 punkty. Zaznaczmy przy tym, iż wśród powiatów zajmujących końcowe miejsca w 1950 r. znalazły się takie, jak: Ostrołęka, Siedlce, Sierpc, o najwyższej dynamice przyrostu ludności nierolniczej w latach 1950—1966 oraz dwa powiaty (łosicki i sokołowski) o najniższej dynamice przyrostu. Pomimo tego nastąpiło w tym okresie pogłębienie różnic w stopniu zurbanizowania zawodowego ludności wiejskiej woj. warszawskiego. Przyczyn tego stanu rzeczy należy szukać oczywiście w nadmiernym uprzemysławianiu Warszawy i żywiołowym napływie ludności do strefy podmiejskiej.

Zrealizowane inwestycje w Płocku, Ostrołęce i Wyszkowie nie mogły wpłynąć w sposób wyraźny na przekształcenie się struktury zawodowej ludności wiejskiej na tych terenach z kilku powodów:

— miasta te rozporządzały znacznymi nadwyżkami siły roboczej, którą w pierwszym etapie wchłonęły nowo realizowane zakłady,

⁹ Dla sprawdzenia należałoby obliczyć podobne wskaźniki dla innych powiatów.

— ze względu na znaczne nakłady na budownictwo mieszkaniowe w tych miastach część ludności wiejskiej, która podjęła pracę w nowych zakładach, mogła się przenieść na stałe do tych ośrodków,

— zbyt krótki okres istnienia zakładów,

— trudności w komunikacji uniemożliwiały części ludności wiejskiej podjęcie pracy w nowo powstałych ośrodkach przemysłowych ze względu na uciążliwość dojazdów do pracy, mimo że w ośrodkach tych jednocześnie występował niedobór siły roboczej,

— brak tradycji pracy poza rolnictwem wśród ludności wiejskiej na tych obszarach. Należy sądzić, że przy dalszej rozbudowie tych ośrodków zasięg ich oddziaływania na zaplecze wiejskie będzie coraz szerszy. Ponadto należy zwrócić uwagę, że mimo ograniczonego jeszcze wpływu nowych inwestycji na przekształcenie struktury zawodowej ludności wiejskiej wywarły one pozytywny wpływ na dynamikę zmian.

Z powyższych rozważań wynika też słuszność polityki władz, zmierzająca w kierunku deglomerowania stolicy. Jednakże większy wpływ inwestycji, które w ramach deglomeracji zostały przeniesione z Warszawy na tereny wymagające aktywizacji gospodarczej, będzie można zauważyć dopiero w latach przyszłych.

Przy rozpatrywaniu źródeł utrzymania ludności wiejskiej i wynikających z tego pewnych konsekwencji należy wziąć pod uwagę jeszcze i to, że zwiększenie się (rzadziej spadek) odsetka ludności nierolniczej na wsi może zachodzić w następujących okolicznościach:

a) przy zwiększeniu się liczby ludności nierolniczej mierzonym w liczbach bezwzględnych i jednoczesnym spadku liczby ludności rolniczej,

b) przy względnej stabilizacji ludności nierolniczej i jednoczesnym spadku ilości ludności rolniczej,

c) przy szybszym przyroście ludności nierolniczej niż rolniczej.

Przypatrzmy się, które z wyżej podanych kombinacji można było zaobserwować na obszarze wybranych powiatów woj. warszawskiego. Z liczb zawartych w tabeli 8 widać, iż odsetek ludności nierolniczej wzrastał we wszystkich powiatach na skutek bezwzględnego jej przyrostu przy jednoczesnym, często znacznym spadku liczby ludności rolniczej, a w niektórych powiatach (pruszkowskim, ciechanowskim) przy niewielkim zwiększeniu się liczby ludności rolniczej.

Tak więc przyczyn w pogłębianiu się różnic w stopniu zurbanizowania zawodowego ludności wiejskiej na terenie woj. warszawskiego należy szukać w niejednakowym tempie przyrostu miejsc pracy poza rolnictwem w stosunku do podaży siły roboczej. Jest to jednak sprawa nie do uniknięcia i niemożliwa do rozwiązania w krótkim okresie czasu. Kosztem pewnych obszarów rozwijają się inne, które mogą dać większe efekty ekonomiczne, by w przyszłości zapewnić środki na rozwój tere-

nów dotychczas zaniedbanych gospodarczo¹⁰. Zresztą wydaje się, że dzięki takiej polityce nie następowało zjawisko zastoju ani też dezurbanizacji, ponieważ nadwyżki siły roboczej mogły być wchłonięte przez inne obszary uprzemysłowione lub uprzemysławiane. W związku z tym nawet na terenach rolniczych, odznaczających się znacznym przyrostem siły roboczej, nie zauważamy przyrostu ludności rolniczej. Oznacza to, że na obszarach tych również następuje poprawa warunków bytu ludności wiejskiej.

Tabela 8

Ludność ogółem, rolnicza i nierolnicza, w wybranych powiatach woj. warszawskiego w latach 1950, 1960 i 1966 w tys.

Lp.	Powiat	Ludność								
		ogółem			rolnicza			nierolnicza		
		rok								
		1950	1960	1966	1950	1960	1966	1950	1960	1966
1	Pruszków	45,0	58,6	63,8	21,3	22,2	22,3	23,7	36,4	41,5
2	Piaseczno	37,6	47,5	55,3	20,0	20,1	17,3	17,6	27,4	38,0
3	Otwock	34,3	40,9	43,0	26,1	23,4	20,6	8,2	17,5	22,4
4	Wołomin	57,1	68,6	75,5	43,5	42,4	36,6	13,6	26,2	38,9
5	Sochaczew	46,1	51,4	52,1	35,6	33,9	30,0	10,5	17,5	22,1
6	Mińsk Maz.	71,3	76,2	76,8	58,7	53,8	46,3	12,6	22,4	30,5
7	Garwolin	66,5	71,1	71,7	55,7	53,9	46,7	10,8	17,2	25,0
8	Siedlce	69,5	71,8	72,0	62,7	60,8	57,0	6,8	11,0	15,0
9	Łosice	45,2	45,3	44,3	42,4	41,1	39,1	2,8	4,2	5,2
10	Wyszków	37,7	39,1	40,2	32,3	30,1	28,1	5,4	9,0	12,1
11	Ostrołęka	65,6	67,5	68,6	57,8	56,7	55,0	7,8	10,8	13,6
12	Ciechanów	55,0	60,1	60,8	43,8	45,9	44,3	11,2	14,2	16,5
Dynamika zmian w latach 1950—1966										
1	Pruszków	100,0	130,2	141,8	100,0	104,2	104,7	100,0	153,6	175,1
2	Piaseczno	100,0	126,3	147,1	100,0	100,5	86,5	100,0	155,7	215,9
3	Otwock	100,0	119,2	125,4	100,0	89,7	84,1	100,0	213,4	273,1
4	Wołomin	100,0	120,1	132,2	100,0	97,5	84,1	100,0	191,2	283,9
5	Sochaczew	100,0	111,5	113,0	100,0	95,2	84,3	100,0	166,7	210,5
6	Mińsk Maz.	100,0	106,9	107,7	100,0	91,8	79,0	100,0	177,8	242,1
7	Garwolin	100,0	106,9	107,8	100,0	96,8	83,8	100,0	159,2	231,5
8	Siedlce	100,0	103,3	103,6	100,0	97,0	90,9	100,0	161,7	220,5
9	Łosice	100,0	100,2	98,0	100,0	96,9	92,2	100,0	150,0	185,7
10	Wyszków	100,0	103,7	106,6	100,0	93,2	87,0	100,0	166,7	224,0
11	Ostrołęka	100,0	102,9	104,6	100,0	98,1	95,1	100,0	138,4	174,3
12	Ciechanów	100,0	109,3	110,5	100,0	104,8	101,1	100,0	126,8	147,3

Zródło: jak w tabeli 5.

¹⁰ I. Fierla, Struktura i zasięg imigracji do ośrodków uprzemysławianych, „Biuletyn Komitetu Badań Rejonów Uprzemysławianych”, nr 39.

Poprawa ta następuje poprzez:

- transfer pieniądza z obszarów uprzemysławianych do rodzin pozostających na obszarach dotąd gospodarczo słabo zaktywizowanych,
- zwiększenie nakładów na rolnictwo (elektryfikacja, melioracja, mechanizacja, chemizacja), które w konsekwencji przyczyniają się do zwiększania dochodów ludności rolniczej (intensyfikacja),
- zwiększenie nakładów na budownictwo mieszkaniowe i gospodarcze,
- zwiększenie nakładów na komunikację, oświatę i szkolnictwo, służbę zdrowia i kulturę,
- poprawę zaopatrzenia i zapewnienie zbytu dla produkcji rolniczej,
- przejęcie przez państwo znacznego ryzyka produkcji rolniczej (system kontraktacji, ubezpieczeń).

Rozproszenie środków finansowych na pewno nie przyniosłoby takich efektów gospodarczych i w konsekwencji nie pozwoliłoby na realizowanie innych inwestycji (obecnie często na obszarach wymagających aktywizacji gospodarczej) i finansowanie tych działań gospodarki narodowej, które tego wymagają.

Podane liczby w tabeli 8 przedstawiają też i inne zjawiska, mianowicie raptowny ubytek ludności rolniczej w powiatach leżących blisko Warszawy, a odznaczających się miernym uprzemysłowieniem. W powiatach tych widać równocześnie ogromny przyrost ludności utrzymującej się ze źródeł nierolniczych oraz znaczny przyrost ludności wiejskiej ogółem. Z drugiej strony powiaty słabo uprzemysłowione wykazują stabilizację ludności wiejskiej ogółem lub nawet jej ubytek (Łosice).

Porównanie poziomu urbanizacji sensu stricto ze stanem zurbanizowania zawodowego ludności wiejskiej

Aby przeanalizować powyższe zagadnienie, powiaty zgrupowano według poziomu zurbanizowania w roku 1950 i 1966. Z zestawienia tego widać, że w 1950 r. w stosunku do 1966 r. było więcej powiatów z przewagą ludności miejskiej (w odsetkach) nad odsetkiem ludności nierolniczej na wsi (w 1966 r. — 4, w 1950 r. — 8 powiatów). Ponadto w 1966 r. było więcej powiatów, gdzie poziom zurbanizowania w dosłownym tego słowa znaczeniu był mniej więcej równy z urbanizacją zawodową ludności wiejskiej, niż w 1950 r. Do grupy tej w latach 1950—1966 dołączyły powiaty, które jeszcze w roku wyjściowym wykazywały przewagę ludności miejskiej nad ludnością nierolniczą na wsi. Interesujące zjawisko występuje też w rubryce grupującej powiaty, w których prze-

Tabela 9

Porównanie powiatów pod względem zurbanizowania (ludność miejska i ludność nierolnicza na wsi) w 1950 i 1966 r.

Powiaty, w których % ludności wiejskiej utrzymującej się ze źródeł nierolniczych jest:

mniej więcej taki sam, jak % ludności miejskiej	wyższy, przewaga ludności wiejskiej nierolniczej nad miejską wynosi:			niższy, przewaga ludności miejskiej nad wiejską nierolniczą wynosi:	
	do 10%	11—20%	powyżej 20%	do 10%	powyżej 10%
1	2	3	4	5	6

Rok 1950

Ciechanów	Grójec	Pruszków	Nowy Dwór Maz.	Ostrów Maz.	Grodzisk Maz.
Garwolin	Otwock	Ryki	Maz.	Przasnysz	Płock
Gostynin	Płońsk	Wołomin	Piaseczno	Pułtusk	Siedlce
Łosice	Sochaczew			Sierpc	
Maków Maz.	Węgrów			Sokołów Podl.	
Mińsk Maz.	Żuromin				
Mława					
Ostrołęka					
Wyszaków					

Rok 1966

Ciechanów	Gostynin	Garwolin	Nowy Dwór Maz.	Grodzisk Maz.	Otwock
Grójec	Łosice	Mińsk Maz.	Maz.	Maz.	Płock
Mława	Maków Maz.	Płońsk	Piaseczno		Siedlce
Ostrołęka	Żuromin	Sochaczew			
Ostrów Maz.		Węgrów			
Pruszków		Wyszaków			
Przasnysz					
Pułtusk					
Ryki					
Sierpc					
Sokołów Podl.					
Wołomin					

waga ludności wiejskiej nierolniczej nad miejską wynosi 11—20%. W 1966 r. w rubryce tej znajdowały się takie powiaty, które nie widniały w niej w 1950 r. I co ciekawe, są to tereny jak gdyby leżące w drugim „rzucie” za Warszawą, gdzie znaczna liczba mieszkańców wsi znajduje zatrudnienie w stolicy lub w jej strefie podmiejskiej. Powiaty natomiast, które w tej rubryce znajdowały się w 1950 r., poprzez utworzenie w nich nowych jednostek miejskich znalazły się w 1966 r. w rubryce 1. Nic się nie zmieniło za to w grupie 4 (przewaga ludności wiejskiej nierolniczej nad miejską wynosi więcej niż 20%). Właśnie dwa powiaty: Nowy Dwór Mazowiecki i Piaseczno, pozostają w tej rubryce od roku wyjściowego naszej analizy. Przyczyn „stabilizacji” należy chyba szukać nie tylko w powolnym awansowaniu miejscowości do rangi miast, ale też

w usytuowaniu tych miast na obszarze wspomnianych powiatów. Otóż pozostałe trzy powiaty graniczące z Warszawą na styku granic ze stolicą przy głównych trasach wlotowych mają usytuowane miasta „bufory”, często po kilka, tworząc zespoły miast (granice tych miast się stykają). Wszystkie te miasta otrzymały prawa miejskie po roku 1950. W wypadku pow. otwockiego są to: Sulejówek, Wesoła, Józefów; pruszkowskiego — Ursus i graniczący z nim Piastów; wołomińskiego — Marki, Ząbki, Zielonka, Kobyłka. Natomiast w wypadku pow. Nowy Dwór Mazowiecki i częściowo Piaseczno na granicy z Warszawą przy trasach wlotowych brak jest miast „buforowych”. W związku z tym powstały tu znacznych rozmiarów, często chaotycznie zabudowane, osiedla typu miejskiego, które jednak de facto nie mają praw miejskich. Tak więc w pow. nowodworskim tuż za granicą Wielkiej Warszawy leży Buraków, który w 1966 r. liczył 1663 mieszkańców, z tego ze źródeł nierolniczych utrzymywało się 97,4%. Za Burakowem leżą Łomianki z 2788 mieszkańcami (bez Łomianek Dolnych), z tego 95% stanowiła ludność nierolnicza. Po drugiej stronie Wisły pomiędzy Warszawą a Legionowem leży Jabłonna, która liczyła 5 tys. mieszkańców, z tego ze źródeł nierolniczych utrzymywało się 77,5%, i wiele innych miejscowości o charakterze na pół miejskim.

W pow. piaseczyńskim na uwagę zasługują Raszyn i Rybie, które stanowią przedłużenie Warszawy pod względem urbanistycznym. Liczba mieszkańców w Raszynie wynosiła 4800, z tego 96% stanowiła ludność nierolnicza, a w Rybiu zamieszkuje 2300 osób, z tego 95% to ludność nierolnicza. Ponadto typowo miejskim osiedlem wypoczynkowym jest Zalesie leżące na trasie zelektryfikowanej kolei Warszawa—Radom. Tego typu osiedla nierolnicze¹¹ istnieją też na terenie innych powiatów. Z prawn-administracyjnego punktu widzenia zalicza się je do wsi, z punktu natomiast ekonomicznego należałoby je zaliczyć do miast. Dlatego też istnieją tak duże różnice pomiędzy odsetkiem ludności miejskiej a odsetkiem ludności nierolniczej na wsi. Różnice te często wynikają z różnych kryteriów, stosowanych przy zaliczaniu jednostek osadniczych do miast. Wydaje się też, że system ustawodawstwa nie nadąża za szybko przebiegającymi procesami przemian demograficznych, gospodarczych i urbanistycznych, co w konsekwencji powoduje pewną żywiłość i nieprawidłowe zagospodarowanie terenu. Z rozważań tych wynika też wątpliwość, czy jest sens posługiwania się wskaźnikiem „miejskości”, jeśli kryteria tej miejskości nie są jasno ustalone. Dlatego wydaje się, że wskaźnik „miejskości” może być w sposób zadowalający uzupełniany wskaźnikiem urbanizacji zawodowej ludności wiejskiej. Dopiero te dwa wskaźniki dadzą faktyczny obraz urbanizacji danego terenu.

¹¹ Powyższe zagadnienie znajduje się w trakcie opracowywania przez autora.

SUMMARY

The continuous increase in the number of new working places in industry and in other branches of the national economy brought about an increased demand for labour from the countryside. The result is a growing number of country people employed in work outside of agriculture and who, at the same time, earn their living from non-rural sources. In the 1950—1966 period the greatest changes in the sources of subsistence of the peasant population of Warsaw Voivodeship were reported from the counties situated nearest Warsaw City. In these counties the part of the country people earning their living from outside of agriculture was in excess of 50 per cent; in number they equalled and, partly, exceeded (like in Piaseczno and Nowy Dwór Maz.) the urban population of these counties. This is proof of the far advanced occupational urbanization of the countryside. Moreover, apart from the Warsaw region, considerable changes in the sources of subsistence of the farming population took also place in areas where new industrial investments were made like Płock, Ostrołęka and Wyszaków. Least advanced in this process of gradual urbanization of the country people is the Podlasie Subregion.

From the author's analysis it appears, that parallel with the growth of rural communities goes an increase in the number of inhabitants earning their living outside of agriculture. From an economic point of view the largest villages do not differ at all from small-size towns, and within a few years these villages may be expected to be granted urban privileges.